

Korku, Ümit ve Ye'sin Mümin Üzerindeki Etkisi

Fikret Karaman*

Özet: İnsanın hayat yolculuğu; korku ve ümit arasında devam etmektedir. Bu iki duyguyu dengeleyen ortak paydalardan biri imandır. Temeli imana dayanmayan korku ve ümit, insanın geleceğine ışık tutamaz. Yapılan deneyimler göstermiştir ki korku ve ümit Allah'a yönelik olunca, müminin hayata karşı direnci daha da artmaktadır.

Kur'an'ın birçok yerinde korku ve çeşitlerinden söz edilmiştir. Buna karşılık Allah'ın rahmetinin kuşatıcı olduğu belirtilmiştir. Esasen korku ve ümit hayatın bir parçası haline gelmiştir. Aynı duyguların zıddı olan ye's hali ise, kınanmış ve küfürle eş değer sayılmıştır. Çünkü ye's, kişinin hayata tutunmasını engelleyen ve geleceğini karartan öldürücü bir hastalıktır. Hz. Peygamber (s) de bu kavramlar üzerinde durmuş ve yaptığı dualarla Allah'a sığınmıştır. Biz, bu çalışmamızda korku, ümit ve ye'sin, toplum üzerindeki etkisi ile müminin bu duygular karşısındaki tutumunu irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Havf, Recâ, ye's, korku, ümit, karamsarlık, tövbe

Abstract: Believer's Attitude Against Fear, Hope And Pessimism According to this man's life journey continues between fear and hope. Believe is the first that balances both. Fear and hope that are not based on the faith, can not be expected to shed light on the future of the human, and to give moral and peace. The experience has shown that when the fear and hope are towards Allah, the believer's life resistance is further increased.

In many places in the Qur'an there is mentioned fear and its types. In contrast, it is stated that the mercy of Allah is all-embracing. In this case, fear, hope and trust have become a part of the life. Opposite to the same feelings is the state of pessimism which is equivalent to the condemned and disbelief. This is because pessimism is a fatal disease that prevents person's adhesion to the life and darkens his future. The Prophet (peace be upon him) has also emphasized on these terms; and through prayers he made he took refuge with Allah morning, evening and on the journey. In this study we will try to explore the impact on society of the fear, hope and pessimism, and the believer's attitude towards these feelings.

Key Words: Hawf, Reca, Fear, Hope, Pessimism, Repentance

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: fkaraman23@yahoo.com

Giriş

İnsan hayatının akışını etkileyen iç ve dış olaylar vardır. İç olaylar; kişinin iradesiyle tercih ettiği inanç, ibadet, düşünce ve eylemlerdir. Dış olaylar ise; doğal afetler, hastalıklar, savaşlar, kamuoyu baskısı gibi bireyin iradesi ve gücü dışındaki durumlardır. Her ikisinin etki alanında bulunan insanın amacı, zorlukları aşarak başarıya ulaşmaktır. Bu itibarla insan, olayları değerlendirmek için bir yol haritası belirlemek durumundadır. Alınacak önlemler, yol emniyetini sağlayan trafik işaretleri gibidir. İşaretlere riayet eden, güven içinde yoluna devam eder. Hızını dengede tutar. Korkulan kazalara karşı duyarlı olur. Belirlenen yere kolayca ulaşır. Bir an bile olsa trafik işaretlerine ilgisiz kalmak, telafisi güç korku ve üzüntülerle yüz yüze gelmek demektir. Hayatın doğal akışını yansıtan bu örnek, fert ve toplum hayatının her alanı için geçerlidir. Geçmiş ve geleceği birleştiren zaman diliminde Allah; kimin daha güzel davranışlarda bulunacağını sınamak üzere hayatı ve ölümü yaratmıştır.¹ Böylece insanın sınav ve eylemlerini ölçen “kronometre”, ergenlik çağından itibaren çalışmaya başlamıştır. Bu yolculuk, “havf ve recâ”, bazen de ye’s halinde devam etmektedir. Akliselim sahibi insanın, bu yolculuğun geleceği ve sonucu için kaygı duymaması mümkün değildir.

Sorumluluk, ergenlik çağından itibaren başlamaktadır. Bu çizgiye ayak basan herkesin, iyiliği ve kötülüğü tercihinde, korku ile ümidin de etkisi vardır. Çünkü Allah kuluna, kendi geleceğini belirleme fırsatı tanıdığını açıklamıştır: “Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik mi?”² Bir başka ayette ise, yine insana -ister şükretsin ister nankörlük yapsın- doğru yolun gösterildiği vurgulanmıştır: “Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör.”³ Bu ayetlerden anlaşıldığı üzere; hayır ve şer yolları insana gösterilmiştir. Onun mutlu veya mutsuz olması, artık iradesinin tercihine bağlıdır. Çünkü o; bu karara zemin oluşturan akıl, irade, bilgi, düşünme, konuşma ve muhakeme gibi kabiliyetlerle donatılmıştır. Gönderilen peygamberler insanlığa, hakkı tebliğ etmişlerdir. Bu nimete karşı, şükredici veya nankör olmak kişinin kendi elindedir.⁴

Bu araştırmamızda; korku, ümit ve ye’sin insan üzerindeki etkisi; iman ve ibadet ilişkisi ile bunların önünde bir engel olarak duran ye’s halinin hükmü

¹ Mülk, 67/2.

² Beled; 90/8-10.

³ İnsan; 76/3.

⁴ Hayreddin Karaman vd, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, c.v, s.517.

ve olumsuzlukları kelimeler ilmi açısından tartışılacaktır. Ancak bu kavramların bir kısmı tasavvuf ilminde de kullanılmaktadır. Keza ümit ve ye's birey ile toplumun psikolojik ve sosyal hayatını etkilemektedir. Dolayısıyla makalemizde, ihtiyaç halinde konuya yakın ve ilgili alanlar sınırlı de olsa irdelenecektir. Araştırmamızla ilgili bağımsız çalışmalar yaygın olmamakla beraber kelimeler, tasavvuf ve ahlak ile ilgili eserlerde alt başlıklar halinde bilgileri bulmak mümkündür. Ayrıca 1994 yılında; Prof. Dr. Cihat Tunç'un yönetiminde Ahmet Özvarinli "Kur'an ve Hadislere Göre Ümit ve Korku Dengesi" başlığı altında bir Yüksek Lisans tezi yapmıştır.

I- Tanımlar

A- Havf

Havf sözlükte; korkmak, kaygılanmak, endişe duymak, ihtiyatlı olmak ve tehlikeli yol gibi anlamlara gelmektedir⁵. Dini terim olarak, insanın Allah katındaki durumu hakkında, hissettiği korku ve heyecanı ifade etmektedir.⁶ Kur'an, bu hususa şöyle işaret etmiştir: "Rabbini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam zikret ve gafillerden olma."⁷ S.Şerif Cürcanî (740-816) havfı; istenmeyen bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı olarak tanımlamıştır.⁸ İmam Gazzâlî (450- 505) de aynı kavramı, ileride kötü bir durumla karşılaşılacağı beklentisinin, insanın ruhunda sebep olduğu elem ve huzursuzluk olarak ifade etmiştir. Tasavvufçuların bir kısmı havfı, Allah korkusu ve ahiret hayatıyla ilgili karşılaşılacak endişeler olarak açıklamıştır. Bir kısmı ise, isyanlardan ve günahlardan duyulan hayâ ve elem şeklinde değerlendirmiştir.⁹ Kur'an'ın 124 yerinde zikredilen havf, şu ayette görüldüğü üzere korku, iman, şükür ve saygı anlamında da kullanılmıştır: "Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki cennet vardır."¹⁰ Kur'an ve hadislerde, havf ile yakın anlamı ifade eden; "haşyet, takva ve rehbet " gibi kavramlar da kullanılmıştır.

⁵ İbn-i Manzur; Cemaleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanü'l Arab*, Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut,1955, c.ıx, s.99, vd.; Mevlût Sarı; *el- Mevarid, Arapça- Türkçe Lûgat*, Bahar yayınları, İstanbul, 1982, s. 455

⁶ İbn-i Manzur; a.g.e. c s.9, s. 99.

⁷ A'raf; 7/ 205.

⁸ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el- Cürcanî; *Kitabü't- Ta'rifat*, Darü' r-Reşad, Kahire, s. 114.

⁹ Mustafa Kara, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, " Havf Maddesi", Ankara, 1997, c. xvi, s. 529.

¹⁰ Rahmân, 55/46.

1- Haşyet

Haşyet sözlükte, korku ile saygıyla Allah'a yönelmek ve mutlak boyun eğmek demektir.¹¹ Dini yönden ise; ibadette Allah'a yaklaştıracak aşk, heyecan, güzel ruh hali ve derin saygı anlamına gelmektedir. Kur'an'da bu kavram aynı zamanda âlimlerin bir vasfı olarak kullanılmıştır: "Kulları içinden ancak âlimler (gereğince) Allah'tan korkar."¹² Haşr suresinde de bu konuya vurgu yapılarak şayet Kur'an bir dağa indirilmiş olsaydı, dağın Allah korkusundan eğilip büzü-lerek paramparça olacağı belirtilmiştir.¹³ Diğer taraftan şirk ve küfürde ısrar ederek iman etmeyen Allah'a karşı huşu duymayan kalbi katı insanlar da kınanmıştır. ¹⁴: "(Ne var ki) bunlardan sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır. Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar kaynar. Öylesi de var ki, çatlar da ondan su fışkırır. Taşlardan bir kısmı da Allah korkusuyla yukardan aşağıya yuvarlanır."¹⁵

2- Takva

Takva, günah işlemeye neden olan veya ona yaklaştıran davranışlardan korkmak ve korunmaktır. Ayrıca haram işlememek için bazı mubahları bile terk edecek kadar duyarlı davranmaktır. Kur'an'da 200 den fazla ayette zikredilen "takva", genel olarak müminin, Allah'ın yasaklarından çekinip kaçınması ve emirlerini tutması anlamında kullanılmıştır. Bu itibarla takva, dinin özü ve imanın dışarıya yansımasıdır. Kur'an bu özelliği taşıyanları övmüş ve Allah'ın dostları olarak müjdelemiştir:¹⁶ "Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır."¹⁷ "Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona işinde bir kolaylık verir."¹⁸ "Güzel sonuç ve başarı, takva sahiplerine aittir."¹⁹

3- Rehbet

Rehbet, sözlükte korkmak, ürkmek, kötülükten kaçmak ve gınahtan uzaklaşıp iyiliğe yönelmek demektir. Bu anlam, Kur'an'da şöyle açıklanmıştır.

¹¹ İbn-i Manzur; a.g.e. c.viii. s.72.

¹² Fatır; 35/28.

¹³ Haşr; 59/21.

¹⁴ Ebu Mansur el- Matüridi; *Te'vilât'ül Kur'an' dan Tercümeler*, (Tercüme Bekir Topaloğlu) Acar Matbaacılık, İstanbul, 2003, s. 45.

¹⁵ Bakara, 2/74.

¹⁶ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, KUBA, İstanbul, 1997, c. xxv. s.170.

¹⁷ Hucurat; 49/13

¹⁸ Talak; 65/4

¹⁹ Hud; 11/49.

“Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size va'd ettiklerimi vereyim. Yalnızca benden korkun.”²⁰

B- Recâ

Reca, sözlükte ümit, emel, beklenti, istek ve bir işi vaktinden sonraya bırakmak gibi manalara gelmektedir.²¹ Dini terim olarak da, kulun Allah'ın rahmetine güvenerek ümit içinde beklemesidir. Gelecekte umulan bir şeyin kalpte meydana getirdiği haz ve lezzet de recâ olarak ifade edilmiştir.²²

C- Ye's

Yes, sözlükte bir şeyden ümidini kesmek, karamsarlığa düşmek ve kadın için adetten kesilmek demektir. Kelam ilminde ise ye's, imanın sıhhatine şüphe düşürmek ve zarar vermek anlamına gelmektedir. Bu itibarla ye's birbirine yakın üç anlam ile açıklanmıştır. Birincisi, Allah'ın rahmetinden ümit kesmektir. İkincisi ölüm sancılarının başladığı ve artık hayattan umut kesildiği bir anda, günahlardan dönüş yapmaktır. Üçüncüsü de, gecikmiş ve başka tercih imkânı kalmadığından iman etmeye yönelmektir.²³

II- Havf ve Recâ

A- Korku ve Ümidin Bir Arada Olması

Çevremize baktığımızda, Allah'ın varlığına ve kudretine işaret eden sayısız deliller görmek mümkündür. Bu bağlamda; yerin ve göğün yaratılmasında, rüzgârın esmesinde, bulutların hareketinde, yağmurun yağmasında, gece ile gündüzün birbirini izlemesinde ve mevsimlerin oluşumunda bir ahenk görülmektedir.²⁴ Keza denizlerde yüzen gemiler, geceleri örtü haline getiren zifiri karanlıklar, ışığı ile etrafı aydınlatan ay ve güneş, korku ile ümidi de bir arada tutmaktadır.

İlimde derinleşme oldukça, Allah'a olan haşyet ve saygı da artmaktadır. İnsan ilim ve araştırma ile Allah'a inanmayı, O'na ibadet etmeyi ve ilmin değerini öğrenmeyi başarmıştır. Âlimlere bu kıymeti bahşeden ilim, imanla birleşen ilimdir²⁵. Çünkü iman bilgiye dayanır. İmandan yoksun olan ilim, kalıcı ve ebe-

²⁰ Bakara; 2/ 40

²¹ Mevlut Sarı; a.g.e. s. 584.

²² Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, KUBA, İstanbul, 1997, c. xvii.s. 472.

²³ Bekir Toplaoğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM, İstanbul, 2010, s. 342

²⁴ Bakara; 2/164.

²⁵ Hüseyin Atay; *Kur'ana Göre Araştırmalar*, Semih Ofset, Ankara, 1995, c. v, s. 68.

di olamaz.²⁶ Abdullah bin Mes'ud (v.653) da ilmin, Allah'a saygı duymanın bir ifadesi olduğunu şöyle açıklamıştır: "İlim çok hadis bilmekle değil, Allah'a saygı göstermekle olur." İmam Malik (712-795) ise; İlim çok rivayetle olmaz. İlim Allah'ın kalbe koyduğu bir nurdur²⁷ demiştir.

Kur'an, kıyamet gününün şiddet, heybet, korku ve heyecan içinde nefes kesen bir üslupla şöyle tasvir etmiştir: "Ey insanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir! Onu gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unuttur. Her gebe kadın çocuğunu düşürür. İnsanları da sarhoş bir halde görürsün. Oysa onlar sarhoş değildir. Fakat Allah'ın azabı çok dehşetlidir." ²⁸ Gerçekten insan için, bu sahnelerin tasviri, ibret ve hikmetle doludur. Emzikli kadının emzirdiği çocuğunu unutması, hamile kadınların çocuğunu düşürmesi ne korkunç bir olaydır! İnsanlar, sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi davranmaları da, ancak aşırı bir telaş ve korku ile izah edilebilir. Bu açıklamadan sonra Allah'ın azabının çetin olacağı hatırlatılmıştır.²⁹ Nitekim Hz. Peygamber (s.) bir yolculuk dönüşünde ashabı ile bir araya gelmiş ve onlara kıyametin hallerinden söz etmişti. Daha sonra bu ayetleri okumuş ve üzüntüsü yüzünde görünmüştür.³⁰

Hz. Peygamber (s.) de, dünya ve ahiret korkusunu hatırlatarak olağanüstü haller için Allah'a sığınmıştır. Ölüm anındaki şiddetin hafifletilmesi için dua etmiş korku ve acının simgesi olan ağlamaya dikkat çekerek şöyle buyurmuşlardır: " Benim bildiklerimi bilseydiniz (dünyada) çok az güler fakat çok ağlardınız."³¹ Ağlama, merhamet ve ümidin dışarıya yansımasıdır. Kişi ağlayamadığı hallerde bile hüznü ve ağlamaklı bir görüntü sergilemeye çalışmalıdır. Ölüm anı, dünya ile ahiret hayatının birleştiği bir çizgidir. Bu konuda Hz. Aişe, (612-678) Rasulullah'ın vefatından önce şu sözlerine şahit olduğunu nakletmektedir: "Allah elçisinin hastalığı ağırlaştığında elini su kabının içine koyarak yüzünü sildikten sonra "Allah'ım sekerat-ı mevte (ölüm anındaki ağrı ve sancılar için) bana yardım et." ³²

Bir defasında da, Hz. Peygamber (s.) Hz. Ömer (581-644)'i hastalandığında ziyaret etmiş ve aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: "Ya Ömer kendini

²⁶ Ali Özek vd. Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, c.4, s. 6

²⁷ Süleyman Ateş; *Yüce Kur'an-ın Çağdaş Tefsiri*, c.v1., s. 302.

²⁸ Hac; 22/1-2

²⁹ Hayreddin Karaman a.g.e, c.III, s.711.

³⁰ Süleyman Ateş, a.g. tefsiri c.v, s.7.

³¹ Tirmizi, Zühd, 7

³² Tirmizi, Cenaze/ 8, 34

nasıl buluyorsun" Hz. Ömer Cehennem azabından korktuğunu, ancak cennet nimetlerini de umduğunu söylemişti. Bunun üzerine Rasulullah; " Zaten bir müminin kalbinde ümit ile korku beraber bulunmazsa, Allah o kulunu umduğuna nail etmez. Korktuğundan da emin kılmaz"³³ demiştir. Yine hasta ve ölmek üzere olan bir genç ziyaret edildiğinde de "kendini nasıl buluyorsun" diye sorulmuştu: Genç, "Ey Allah'ın Rasulü! Günahlarımdan korkuyorum fakat Allah'a olan ümidimi de kesmiyorum." Cevabını alınca, Allah Rasulü,, şöyle buyurdu: "Böyle bir durumda müminin kalbinde iki şey (korku ve ümit) bir arada olursa, Allah ona umduğunu verir. Korktuğundan da emin kılar ."³⁴

Korku ve ümit, Allah'a yönelik olmalıdır. Kim Allah'tan tam bir samimiyetle korkar ve O'na yönelirse en sıkıntılı anda bile kendisine bir çıkış yolu gösterilecektir. Bu husus Kur'an'da şöyle müjdelenmiştir: "Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklemediği yerde rızık verir. Kim Allah'a güvenirse O, ona yeter." ³⁵ Allah korkusunu ruhuna sindirmekle bilinen Rabia el-Adeviyye (v.185/801) de, bu hususta şöyle demiştir: "Allah korkusu, sevgisi ve bağışlanma ümidi, ruhumu öylesine istila etti ki, O'ndan başkasının ne dostluğuna ne düşmanlığına yer kalmadı."³⁶

Şeytan, telkin ve korku ile kendisine dost olanlara çeşitli güvenceler vermektedir. Ne var ki onların birliktelikleri ve sefaları uzun sürmeyecek, pişmanlıkla sonuçlanacaktır. Çünkü Allah, sadece kendisinden korkmamızı istemiştir: "İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."³⁷ "Onların yalvardıkları bu varlıklar Rablerine, hangisi daha yakın olacak diye-vesile ararlar, O'nun rahmetini umarlar ve azabından korkarlar."³⁸ Ayette işaret edildiği üzere kişinin hissettiği korku Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda aranan korku olmalıdır. Oysaki insanın nefis, heva ve beşerî zaafı da vardır. Kişi bu duyguları sağlam bir irade ve disiplinle yönetemediği takdirde şeytanın hareket kabiliyeti daha da artacaktır. Nitekim ayette de vurgulandığı gibi şeytan bu karaktere sahip

³³ Kandehlevi M. Yusuf, *Hadislerle Müslümanlık*, (Tercüme; komisyon) Kalem Yayınevi, c.3, İstanbul, 1980. s. 1224.

³⁴ Tirmizi ,Rekaik, 5; er_Rûdânî, İmam M. B. Muhammed . Süleyman; *Cem'ul Fevaid, Büyük Hadis Külliyyatı*, (Tercüme: Naim Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, c.v, s. 35.

³⁵ Talak; 65/2-3

³⁶ Fikret Karaman; *İslâm İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, Bulgarsitan Başmüftülüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 83.

³⁷ Al-i İmran; 3/175.

³⁸ İsrâ; 17/57.

insanları dost edinir ve dilediği vaat ve temennilerde bulunarak kendisine yaklaştırır.

İnsan daima, olağanüstü bir durumla karşılaştığında yardım isteyecek ve dua edecek bir güç aramıştır. Bu özellik, Kur'an'ın da işaret ettiği gibi insanın yaratılışı ve acizliğinden kaynaklanmaktadır: "İnsanın başına bir sıkıntı gelince, Rabbine yönelerek O'na yalvarır."³⁹ "İnsana bir zarar dokunduğu zaman, yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak, bize dua eder. Fakat biz ondan sıkıntısını kaldırdınca, sanki kendisine dokunan bir sıkıntıdan ötürü bize dua etmemiş gibi geçip gider."⁴⁰ Bu açıklama, insanın gerçek ruh halini ortaya koymaktadır. Sıkıntı ve felaket anlarında Allah diye feryat eder. Rahat ve eğlenceli ortam bulunca da bir önceki halini hemen unutturur. Öyle ki inkârın doruk noktasındaki kişi bile bir felaketle karşılaştığı zaman, taş, toprağa ve ağaca sığınmamış, kudret sahibi olan Allah'a sığınmıştır. "O, korku ve umut vermek için size şimşegi gösterendir. Yağmur yüklü bulutları meydana getirendir."⁴¹ Yıldırım çakınca insanlar korkar, yürekler yerinden oynar. Yıldırımın isabet ettiği cisim de yanar. Fakat beraberinde yağmur yağacak diye de, bir ümit ve sevinç doğar. Böylece önce korku ardından da ümit işaretleri ortaya çıkar.⁴² Korku, ümit ve iman iç içedir. Bunların bir arada olması insanı ahlak yönünden de olgunlaştırır. M. Akif ERSOY (1873-1936)'un de ifade ettiği gibi fert ve toplum ahlakını yücelten ve fazilet hissini veren ancak Allah korkusudur:⁴³

"Ne irfandır veren ahlaka yükseklik, ne vicdandır;

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.

Yüreklere çekilmiş farz edilsin de havfı Yezdan'ın

Ne irfanın kalır tesiri, kati'yyen, ne vicdanın."⁴⁴

B- Ümidin, Rahmet ve Tövbeyle İlişkisi

Hayat sadece korku üzerine inşa edilmiş olsaydı, yaratılışı zayıf olan insanın, karamsarlığa düşmesi kaçınılmazdı. Oysaki Allah'ın rahmeti daha geniş ve kuşatıcıdır. O'nun lütfu ve bağışlaması, azabını geçmiştir. Canlı-cansız her

³⁹ Zümer; 39/8.

⁴⁰ Yunus; 10/12.

⁴¹ R a'd; 13/12.

⁴² Süleyman Ateş, a.g. *Tefsir*, c. iv, s.462.

⁴³ M. Akif Ersoy; *Safahat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.251; Vehbi Vakkasoğlu; *İslam Şairi Mehmed Akif*, Cihan Yayınları, İstanbul. 1983, s.138.

⁴⁴ Süleyman Ateş; a.g. *Tefsiri*, c.vii. s. 302.

şey O'nun rahmetiyle varlığını sürdürmektedir. Müminler için manevi bir güç olan iman duygusu, ümit ve güvenin de kaynağıdır.

İslam tarihinin bir dönüm noktası olan Uhud savaşında, zor anlar yaşanmıştır. Müminler, galibiyet ve zafer beklerken müşrikler, taşkınlık yaparak Hz. Muhammed (s.) in vefat ettiğine dair kasıtlı bir haber yaymışlardır. Müslümanlar arasında üzüntü ve dağılma endişesi ortaya çıkmak üzere iken Allah onlara, inançlarında sebat etmeleri halinde üstün geleceklerini müjdelemiştir: "Gevşeklik göstermeyin. Üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz."⁴⁵ Bu kısa süreli sarsıntıdan sonra, Hz. Peygamber (s.)'ın hayatta olduğunu öğrenen sahabe yeniden toparlanmış ve düşmana karşı koymuştur. Hz. Peygamber (s.) o dönemde, düşman saffında bulunan Halid bin Velid'in Uhud dağına tutma ihtimaline karşılık şöyle dua etmiştir: "Allah'ım düşman üzerimize yükselmesin. (stratejik üstünlük elde etmesin) Bizim kuvvetimiz ancak seninledir."⁴⁶

Kur'an'da açıklandığı gibi insanın ahiretteki konumu, dünyadaki davranışlarına göre şekillenmektedir: "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."⁴⁷ Allah ahiret âlemine, "yarın" şeklinde hitap ederek yakınlığına dikkat çekmiştir. Bir bakıma zaman kavramı, iki dönem halinde özetlenmiştir. Birinci dönem, sorumluluk mahalli olan "dünya hayatı", ikinci dönem ise; ceza ve mükâfatın ortaya çıktığı "ahiret âlemi" dir. Bu durumda; zamanı dünya ve ahiret olmak üzere iki gün olarak tanımlamak da mümkündür. Bu yakınlık dikkate alındığında bugünden yarına korku ve ümit dengesi içerisinde hazırlanmanın önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.⁴⁸ Nitekim Hz. Ali (599-661)'de, günahının çokluğundan korkarak umutsuzluk içine düşen birine şöyle demiştir: "Ey adam, Allah'ın rahmetinden umudunu kesmen, yaptığın günahlardan daha büyük bir günahıdır."⁴⁹

Mevlana Celaleddin Rûmi (604-672 de; kim olursa olsun Allah'ın rahmet kapısına ümitle gelmesini davet ettikten sonra bir beytinde şu açıklamada bulunmuştur: "İnsan sultan ve padişahların ziyaretine giderken onlara takdim edilmek üzere makamlarına lââyık bazı hediyelerle gitmelidir." Bu beyti Mesnevî'de açıklayan Tahir Mevlevî ise (1877-1951); müminin Allah'ın rahmetine

⁴⁵ Âl-i İmran; 3/139.

⁴⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul. c.ii. s. 1181.

⁴⁷ Haşr, 59/18.

⁴⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, a.g.e. c. vii. s. 4865.

⁴⁹ Süleyman Ateş; *Kur'an Ansiklopedisi*, c. xvii. s.475

olan umudunu dile getirmiştir: “Bir yere gidilirken, yol hatırası götürülür. Fakat bu hediye o zatın mevkiine göre olmalıdır ki makbule geçsin. Yoksa bir bedevinin yaptığı gibi Bağdat’taki halifeye testi içinde yağmur suyu götürülmez. Çünkü Halifenin sarayı, nehir sahilindedir. Şu var ki, acz ve noksanını itiraf etmek ve Hakk’ın lütfu keremine iltica eylemek de bir çeşit hediyedir. Zira Allah’ın dergâhında cimrilik ve noksanlık yoktur. O’na şu dörtlükte olduğu gibi, recâ ve gufran-ı ilahî ile dehalet etmek gerekir:

“Eli boş gidilmez gidilen yere,
Rabbim boş gelmedim ben, suç getirdim.
Dağlar çekemezken o ağır yükü
İki kat sırtımla pek güç getirdim.”⁵⁰

Birçok ayet ve hadis metinlerinde, Allah’a şirk koşanlar hariç, günahkâr müminlerin bağışlanması için önemli fırsatlar tanınmıştır. Şu ayette de; Allah’ı anmak, O’na şükretmek ve tövbe etmek üzere çok yönlü imkânlar müjdelenmiştir: “ Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.”⁵¹ E. Hamdi Yazır (1878-1942)bu ayette Allah’ın, kullarına olan rahmeti şöyle bir diyalogla özetlemiştir:⁵²

.” Beni taatım ile zikrediniz, ben de sizi rahmetimle zikredeyim. Beni dua ile zikrediniz, ben de icâbet-ü ihsan ile zikredeyim. Beni senâ ve itaat ile zikrediniz ben de sizi senâ ve nimet ile zikredeyim. Beni dünyada zikrediniz, ben de sizi ahirette zikredeyim. Beni halvetlerde zikrediniz, ben de sizi sahralarda zikredeyim. Beni refah halinizle zikrediniz, ben de sizi belâ ve sıkıntınız anında zikredeyim. Beni taatla zikrediniz, ben de sizi minnetle zikredeyim. Beni benim yolumda mücahede ile zikrediniz, ben de sizi hidayetimle zikredeyim. Beni sıdk’u ihlas ile zikrediniz, ben de sizi halâs ve meziydi ihtisas ile zikredeyim. Beni bidayetden rububiyet ile zikrediniz, ben de sizi nihayette rahmet’ü ubudiyet ile zikredeyim.”⁵³

Müminin Allah’tan bağışlanmasını istemesi, dua ve tövbe ile mümkündür. Bu itibarla; kişi tövbeyi geciktirmemeli, işlediği günahından pişmanlık duyarak terk etmeli ve bir daha onu yapmamaya karar vermelidir. Zira tövbe,

⁵⁰ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevi*, (Tercüme: Tâhir’ul Mevlevî), Şamil Yayınevi, İstanbul, c .xii, s. 413

⁵² Elmalılı Hamdi Yazır; a.g.e. c.1, s. 543.

⁵³ Elmalılı Hamdi Yazır; a.g.e. c.1, s.543

ruhlar üzerinde eğitici ve caydırıcı olmalıdır. Fiziksel olarak incinen vücudun yarasını pansuman ile tedavi etmek ne kadar doğal ise manevi hayatı etkileyen günah lekelerini de tövbe ve istiğfar ile tedavi etmek o kadar doğaldır. Nitekim bir hadiste, günah işleyenlerin bu eylemleri üzerinden gece ve gündüz geçmeden tövbe etmekte acele etmeleri istenmiştir: “Allah, gündüzün fenalık yapanların tövbe etmesi için akşamları, geceleyin günahkâr olanların tövbe etmesi için de gündüzün elini uzatır. Güneş batıdan doğuncaya kadar, bu hal devam eder.”⁵⁴ Tövbenin özelliklerinden biri de Allah'ı anmaya vesile olmasıdır. Şu ayette işaret edildiği gibi Allah'ı anmak ve O'na ibadet etmek kişiyi hatalardan alıkoymaktadır. “(Resulüm!) Sana indirilen kitabı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, kötülüklerden alıkoyar. Allah'ı anmak elbette ibadetlerin en büyüğüdür.”⁵⁵

Haluk Nurbaki (1924-1997)'nin de işaret ettiği gibi bu ayetin çağımız insanına, ruhsal sıkıntıları için bir şifa olduğunu açıklamıştır. “Namaz kılan felaha erer. Kötülüklerden ve aşırılıklardan korunur, uzaklaşır.” Çağımızda insanlık ateist, materyalist düşüncelerin etkisinde ekonomik baskılara maruz kalmış, büyük çoğunluğu da ruh sağlıklarını yitirmiştir. İnsanların mutsuzluğu olağan hale gelmiş hatta bir kısmı ruhsal sıkıntılardan bedensel hastalıklara yakalanmıştır. Üzüntülerin hormon sisteminde yaptığı tahribat; mide ülseri, kalp damarı hastalıkları, çeşitli sindirim sistemi hastalıkları yapmaktadır. Çağımızın hastalığı sayılan kanserde bile ruhi sıkıntıların etkisi inkâr edilemez. İnsanların beşte biri bu ruh hastalığının etkisiyle alkolizm ve beyaz zehirin pençesine düşmektedir. Gençler çantalarında uyuşturucunun daha masumu sayılan saadet hapları taşır hale gelmiştir.”⁵⁶

Johanne Worgfond Von Goethe de, (1742-1832) ümidin çaresizlikten daha iyi olduğunu belirterek şöyle demiştir: “Hayat bazen insana dar gelir ve tıkanır. Geleceğin yolunu göremez. Bu yolu gören, genişleten ve yürünür hale getiren ümittir. Bu itibarla ümit, yaşamamıza yardım eder. Hayatta olan insan, ölü için bile ümit eder. İyiyi hatırlamayan ümit edemez. Her zaman ve her şeyi ümitle başarabiliriz. Unutmayalım ki ümit daima çaresizlikten iyidir.”⁵⁷

⁵⁴ Müslim; Tövbe, 5.

⁵⁵ Ankebut; 29/ 45

⁵⁶ Haluk Nurbaki; *Kur'an-ı Kerimden Ayetler ve İlmi Gerçekler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986 s. 153.

⁵⁷ Johanne Worgfond Von Goethe, *Goethe Derki*, (Tercüme: Gürsel Aytaç), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s.498-499.

C- Ümit ve Sorumluluk İlişkisi:

Allah'ın rahmetinden ümitli olmak hiçbir zaman sorumluluğu ortadan kaldırmaz. Çünkü göz, kulak ve gönül bunların hepsi yaptığı işten sorumludur.⁵⁸ Dolayısıyla kişi başıboş ve serbest değildir. Sadece Allah yaptığından sorumlu tutulamaz. İnsanlar yaptıklarından mutlaka sorguya çekileceklerdir.⁵⁹ Kişinin Allah'a iman etmiş olması, diğer emir ve yasaklara riayet etmesini ortadan kaldırmaz. Sadece marifet, muhabbet, iyi niyet ve tevazu yeterli değildir. Bu nedenle kişinin inancını veya amelini beğenmesi ve ona güvenmesi doğru olmaz. Her nefis, Allah'ın lütuf ve bağışlanmasına muhtaçtır. İnsanın ameli ne kadar çok olursa olsun, Allah'ın verdiği bir nefes sağlığının karşılığı olamaz. Bu husus, bir hadiste şöyle açıklanmıştır: "Hiçbirinizi, yalnız ameli kurtaramaz" Senin de mi amelin seni kurtaramaz ey Allah'ın elçisi? diye sorulduğunda "Beni de kurtaramaz, meğer Allah kendi rahmetiyle beni örtüp kurtarsın."⁶⁰

Kur'an'ın ön gördüğü sorumluluk bireyseldir. Hiçbir günahkâr bir başkasının günah yükünü yüklenmez.⁶¹ Şu var ki yapılan bir kötülük başkalarının günah işlemelerine bir çığır açmamalıdır. Bir hadiste kötülükte çığır açmanın beraberinde yeni sorumluluk getirdiği, şöyle açıklanmıştır: "Kim bir sapıklığa çağırırsa ona uyanların her birinin aldığı günahların toplamı kadar günah alır. Ötekilerin günahlarından da bir şey eksilmez."⁶² Ayrıca sorumlulukta devamlılık ilkesi esastır. Bu ilke, ergenlik çağında başlamakta olup süreklilik arz etmektedir. Meşru mazeret olmadan onu yürürlükten kaldırmak veya ertelemek mümkün değildir. Çünkü kimse yarın nasıl olacağını, ne kazanacağını ve ömrünün nerede sona ereceğini bilemez.⁶³ Bu konudaki bilgi sadece Allah'a mahsustur. Yerde ve gökte vuku bulacak olayları Allah'tan başkası bilemez.⁶⁴ Her şey, O'nun emri ve takdiri ile tecelli etmektedir. Şu hadiste açıklandığı üzere korku ve ümidin dengelenmesi için sadece yapılan ibadetlere umut bağlamak yeterli değildir: "Kişi yetmiş yıl cennet ehlinin amelini yapar, herkes onun cennet ehli olduğunu söyler. Cennet ile onun arasında sadece bir karış kalmış iken

⁵⁸ İsra; 17/ 36

⁵⁹ Enbiya; 21/23

⁶⁰ Buhari; Rikak, 18.

⁶¹ Necm; 53/ 38

⁶² Buhari; İ'tisam, 15; Müslim; İlim, 6

⁶³ Lokman; 31/34

⁶⁴ Hucurat;49/18

yazgısı öne geçer; adam cehennem halkının amelini yapıp cehenneme gider. Bunun tersi de geçerlidir.”⁶⁵

Kur'an'ın işaret ettiği gibi insanlar dünyada yararlandıkları nimetten hesaba çekileceklerdir. “Nihayet o gün (dünyada yararlandığınız) nimetlerden elbette hesaba çekileceksiniz.”⁶⁶ Bu nimet, kendisiyle lezzet duyulan her şeydir. Hayat, sıhhat, afiyet, huzur, siyah hurma ve bir yudum soğuk su dahi bu nimetten sayılmıştır.⁶⁷ Şu hadis de, sorumluluğun kapsamını göstermektedir: “Kıyamet gününde dört şeyden sorulmadıkça kul bırakılmaz. Bunlar; ömrünü ne işte geçirdiği, malını nereden kazanıp nereye harcadığı ve ne iş yaptığı”⁶⁸ gibi hususlardır. Bu ayet ve hadis meallerinden de anlaşıldığı üzere aşırı derecede ümit ve iyimserlik içinde olmak, İnsanın Allah'a karşı olan görev ve sorumluluğunu ortadan kaldırmamalıdır. Mümin ancak Kur'an ve sünnetin ön gördüğü sorumluluğunu yerine getirdikten sonra Allah'ın rahmet ve lütfuyla ödüllendirileceği beklenti ve ümidine ulaşabilir

D- Ümitsizliğin (Ye'sin) Fert Ve Toplum Üzerindeki Etkisi

İman açısından ye's, seçme hürriyetinin ortadan kalktığı bir haldir. Geri dönüşü olmayan bir zaman dilimidir. Bu süreçte kişi, çaresizliğe rehin düşmüştür. Fırsatlar ve imkânlar geride kalmıştır.⁶⁹ Hal böyle olunca o anda, “pişman oldum, tövbe ettim, iman ettim” demenin pratikte bir yararı yoktur. Çünkü bu söz ve beyan gönülden gelen bir irade beyanı değildir. Kur'an'da açıklandığı gibi artık ölümle yüz yüze gelindikten sonra tövbe edenlerin hali, küfür içerisinde yaşayanların tövbesinden farklı değildir: “Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah bunların tövbesini kabul eder. Allah her şeyi bilendir. Hikmet sahibidir. Yoksa kötülükleri (günahları) bolca yaparak içlerinden birine ölüm gelip çatınca “ işte ben şimdi tövbe ettim” diyenler ile kâfir olarak ölenler için (kabul edilecek) tövbe yoktur.”⁷⁰

. Peygamber (s.) de ruh bedende iken, insanın yaşama ümidi varken yapılan tövbenin makbul ve caiz olduğunu açıklamıştır: “Allah canı boğazına

⁶⁵ Buhari; Kader, 1, 5; Tevhid, 28, Geniş bilgi için bkz, Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, c.xı, s. 534.

⁶⁶ Tekâstür; 102, 8.

⁶⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, a.g.e; c.ıx, s. 6061.

⁶⁸ Tirmizi, Kıyamet, 1

⁶⁹ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, “Ye's Maddesi” İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 342.

⁷⁰ Nisa; 4/17-18.

gelmemiş olan kulun tövbesini kabul eder.⁷¹ Ancak kişi, ye's haline girip, gözle-rinden manevi perde kalktıktan sonra, yaşama ümidi kalmadığı anlaşılınca tövbe etmenin ve inanmanın bir yararı olmaz. Çünkü onun için tekrar kulluk ve itaat etme fırsatı kalmamıştır.⁷²

Fahrettin Râzi (544-606) konu ile ilgili kulun, bilmeden işlediği hatalar-dan sonra hemen tövbe etmeye teşvik edildiğini belirterek şöyle demiştir. “Bu durumda olanların bağışlanacakları ümit edilmektedir. Ölüm gelmeden önce tam bir iradeyle tövbe edilmelidir. Özellikle tövbenin zamanı ve şartları dikkate alındığında; ölmek üzere olanların duydukları pişmanlık ve yaptıkları tövbenin durumu temkinle karşılanmıştır. Zira ölümcül bir hal yaşayan, içine düştüğü korku ve karamsarlıktan dolayı dönüş yapanların tövbesi kabul edilmemekte-dir. Geri dönüşü olmayan bu çaresizlikten dolayı “ben tövbe ettim” demek yeterli değildir. Çünkü ölümün eşiğine geldiğini öğrenmiştir. Salt ölüm korku-sundan dolayı tövbe ve iman etmesi geçerli değildir. Nitekim küfür üzerine vefat edenlerin tövbeleri de makbul olmamaktadır”..⁷³

Elmalılı Hamdi Yazır, bilerek günah işleyen ve bir müddet sonra bunu alışkanlık haline getiren kişinin, ölümle can çekişme haline gelip hayattan ümit kesmeden evvel tövbe edenlerin, tövbelerinin kabul edilmesinin kesin olmadığı görüşündedir. Bu konu artık Allah'ın iradesine kalmıştır. Ancak kişi, ölüm anından önce ve henüz hayattan ümit kesmeden evvel küfürden tövbe ederse imanı, makbuldür. Fakat ölüm anında ve yeis halinde küfürden tövbe edenin iman makbul değildir. Çünkü imandan sonra “amel-i hayır” kesb edebilecek bir zaman kalmamıştır. Böylece, Yazır'ın da aralarında bulunduğu bazı İslam bil-ginleri, “Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz”⁷⁴ ayetini delil göstererek; günahkâr (fâsık) müminin de son nefe-sindeki tövbesinin kabul olacağına dair ümitli olduklarını söylemişlerdir. Fakat bu husus kesin değildir.”⁷⁵

İmanın ye's halinde kabul edilmediğinin bir örneği de kendisini “tanrı” olarak ilan eden Firavun'nun boğulma anındaki halidir. Çeşitli sure ve ayetler-de Firavun'nun halkına ve Hz. Musa'ya karşı uyguladığı zulüm detaylı olarak anlatılmıştır. Biz konumuzla ilgili olan kısmının bir özetini buraya almayı uy-

⁷¹ Tirmizi; Da'vaat, 99, İbni Mâce; Zühhd, 30.

⁷²-Geniş bilgi için bkz; Süleyman Ateş; a.g.Tefsiri, c.11, s. 231; Hayreddin Karaman vd. a.g.e; c. 11, s.34 vd.

⁷³Fahreddin Razi; *et-Tefsirü'l Kebir*, Darü'l Kütübü'l İlmiyye Mekke, 1990, c.x. s.7-9.

⁷⁴ Zümer 39/53.

⁷⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, a.g.e; c.11. s.1316

gun gördük. Firavun, halkının en yüce rabbi olduğunu iddia etmiş ve kendisine inanmayanlara işkence yapmıştır. İsrail oğullarına haksızlık etmiş ve tahtına zarar verilmesin diye doğan erkek çocukları da öldürtmüştür. Hz. Musa ve kardeşi Harun'un yaşamaları sonra da Mısır'dan ayrılmaları Allah'a olan iman ve ümitleriyle olmuştur. Her ikisinin Mısır'dan Filistin'e hicret etmelerine dair duaları ve yardım istemeleri Allah tarafından kabul olmuştur: "Musa dedi ki: Ey kavmim! Eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın. Onlar da dediler ki, " Allah'a dayandık. Ey Rabbimiz! Bizi o zalimler topluluğu için deneme konusu kılma."⁷⁶

Hz. Musa ve kardeşi Harun Kızıl denizine geldiklerinde, kendilerini öldürmek isteyen Firavun'u, arkalarından yetişmek üzere olduğunu görmüşlerdir. Hz. Musa Allah'tan aldığı bir vahiy ile asasını denize vurması üzerine denizden yol açılmış ve kavmini bu yoldan yürüterek salimen Tih çölüne çıkartmıştır. Firavun, Hz. Musa (a.s)'ı ve kendisine tabi olanları yakalamak üzere bir müddet denizde açılan yoldan takip etmiş fakat yetişememiştir. Çaresiz kalan Firavun tekrar bir araya gelen deniz suları ve dalgaları arasında boğulacağını fark edince iman etmek istemiştir. Fakat Allah onun pişmanlığını kabul etmemiştir. Zira o, ölüm korkusunu hissettikten sonra iman etmek istemiştir. Allah, onun ye's halinde açıkladığı ve korkuya dayanan imanının, kabul olmayacağını bildirmiştir. Çünkü açılan yollar kaybolunca boğulacaklarını anlamış ve ye's halinde Allah'a iman etmiştir. Ancak korkuya dayanan bu imanı kabul görmemiştir.⁷⁷

Kur'an Firavun' un boğulmaktan kurtulmak için iman etme isteğini şöyle açıklamıştır: "Biz İsrail oğullarını denizden geçirdik. Ama Firavun ve askerleri zulmetmek ve saldırmak üzere onları takip etti. Nihayet (denizde) boğulma haline gelince, (Firavun)" Gerçekten İsrail oğullarının inandığı Tanrı'dan başka Tanrı olmadığına ben de iman ettim. Ben de Müslümanlardanım!" dedi. Şimdi mi (iman ettin)! Hâlbuki daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.⁷⁸ "Artık o çetin azabımızı gördükleri zaman; Allah'a inandık ve O'na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik, derler. Fakat azabımızı gördükleri zaman imanları kendilerine bir fayda vermeyecektir. Allah'ın kulları hakkında süregelen âdeti budur."⁷⁹

⁷⁶ Yunus;10/84-85

⁷⁷ Ali Özek vd. a.g. e. s. 218.

⁷⁸ Yunus, 10/ 90-91.

⁷⁹ Mümin; 40/ 84-85.

Konu ile ilgili ayet ve hadisler; topluca değerlendirildiğinde, ye's halindeki iman ve tövbenin kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Çünkü bunlar artık yaşamaktan ümitlerini kesmişlerdir. Bütün vücutlarını korku kaplamıştır. Ölüm meleşini gördükleri için, canları boğazlarında düğümlenmiştir. Doğal yollarla nefes alış verişleri tıkanmış, göğüs sertleşmiş, damarlar daralmış ve bütün zor şartlar bir araya gelmiştir. Can çekişme hali boğazın başına kadar ilerlemiştir. Herhalde bu andan itibaren tövbe ve imanın, makbul olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

E- Allah'ın Rahmetinden Ümit Kesilmemeli

Allah, kulları için hayrı murat etmiştir. Bu itibarla insanın, nefesine ve topluma karşı "iyi niyet" içinde olması esastır.⁸⁰ Nitekim Kur'an'da da; Allah'ın bağışlamasının sınırsız olduğu müjdelenmiştir: "De ki: ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar."⁸¹ Görüldüğü üzere Allah'ın rahmet ve bağışlamasının sonsuzluğu vurgulanmış, canlı ve cansız varlıkların bu rahmetten istifade edecekleri ümit edilmektedir. Şu var ki "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin" demek, günah işlemeye devam edin, demek değildir. Bundan maksat, en günahkâr insanların bile tövbelerinin kabul edileceğini bildirmek ve bir an evvel kötülükten vazgeçip bağışlanma arzusu ile Allah'a dönmesini teşvik etmektir.⁸²

Yüce Allah kendi rahmetinden ümit kesilmemesi hususunda peygamberlerin hayatlarına da dikkat çekmiştir. Bu peygamberlerden biri de Zekeriya (a.s) dır. Nitekim o, yaşlanmış, kemikleri zayıflamış ve saçları ağarmıştı. Kendi soyundan tevhit inancına sahip çıkacak bir yetkili olup olmayacağı konusunda endişe ediyordu. Olumsuz şartlara rağmen o, Allah'ın bağışlamasına karşı iyi niyet beslemiş ve yaptığı dualarda elinin boş dönmediğini arz etmiştir: " "Rabbim!" demişti, benim kemiklerim zayıfladı, saçlarım ağardı, Rabbim! Ben sana ettiğim dualarda hiç eli boş dönmedim" ⁸³ Sonraki ayetlerde açıklandığı üzere Allah Hz. Zekeriya (a.s)'ın duasını kabul etmiştir. Kendisi çok yaşlı, karısı da hem kısır hem çok yaşlı olmasına rağmen kendilerine "Yahya" adında bir erkek

81Abdullah Yeğîn vd. *Osmnalıca-Türkçe Büyük Lügat*; Turdav, İstanbul 1981, c.1.s. 828.

⁸¹ Zümer, 39/53.

⁸² Ali Özek vd. a.g.e. s. 463.

⁸³ Meryem; 19/4

çocuk müjdelenmiştir. Böylece Hz. Yahya babasının duası istikametinde Allah'ın kitabını tasdik eden, bir Peygamber olarak görevini yapmıştır.⁸⁴

Ebû Hureyre (r.a)'nın (598-676) rivayet ettiği şu hadiste de, Allah'ın rahmetine karşı " hüsn-ü zan" içinde olunması istenmiştir: " Allah, rahmeti yarattığı gün, onu yüz rahmet (bölüm) olarak yarattı da kendi yanında 99 parçasını tutup alıyordu. Geri kalan tek bir rahmeti de bütün yarattıklarının arasına salıverdi. Eğer inkâr edenler, Allah'ın yanında bulunan rahmeti bilselerdi, cennetten ümidini kesmezlerdi. Eğer iman edenler de, Allah'ın yanındaki azâbın hepsini bilselerdi onun ateşinden emin olmazlardı."⁸⁵

Cabir bin Abdullah (601-694) da, Hz. Peygamber (s.)'in, vefatından üç gün önce şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Herhangi biriniz ölürken Allah'a hüsnü zan etmeksizin ölmesin. Hüsnü zan ederek ölsün. Çünkü Allah kendisinin, kulunun zannı üzerine olduğunu bildirmiştir. O beni zikredince ben onunla beraberim. O beni içinden anarsa ben de onu içimde anarım. O beni cemaat içerisinde anarsa ben de onu daha hayırlı bir cemaatte anarım O bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse ben koşarak giderim."⁸⁶

Bu hadislerden anlaşıldığı üzere Allah'ın rahmeti sınırsızdır. Evrende olup biten ve yaşayan her canlının hayatı, rızık sahip olduğu nimet bu rahmetin bir sonucudur. Üstelik O; bu rahmet ve nimeti taksim ederken varlıklar arasında bir ayırım da yapmamıştır. Bu sonsuz rahmet karşısında insan "hüsn-ü zan" içinde olmak durumundadır. Çünkü Allah kulun kendisine duyulan iyi niyetini ve ümit içindeki beklentisini boşa çıkarmaz. Kaldı ki bütün bu nimet ve rahmet hazinesi sadece yüz rahmetten dünyaya bahşedilen bir rahmetin sonucudur. Geriye kalan doksan dokuz rahmet ise, ahirette sade müminlere tahsis edildiği müjdelenmiştir. Bu da müminlerin ümitli olması için yeterlidir.

Kalp, daima Allah'ın rahmetini görmekten huzur duymaktadır. Bu nedenle bir hadiste şöyle buyurulmuştur: Allah katında; hiçbir şey şu "iki damla" sıvıdan daha sevimi değildir. Bunlardan biri Allah korkusu ile akan gözyaşı damlasıdır. Diğeri de cihad ederken alınan yaradan akan kan damlasıdır.⁸⁷

İbn Kayyım el-Cevziyye (691-751) de ümit ve iyi niyetin bir arada olmasının önemine dikkat çekmiştir: "Allah'a karşı hem ümit içinde olunmalı hem

⁸⁴ Meryem, 19/5-15; Bkz, Hayreddin Karaman vd., a.g.e. c.iii. s. 504 vd.

⁸⁵ Buhari; Rikaak, 19

⁸⁶ Müslim; Zikir ve Dua, 2

⁸⁷ eş-Şeyh Mansur Ali Nasîf; *et-Tac el-Câmiu'l Usul Fî Ehadsî' r- Rasul*, c.iv. Dârü'l Fikr, s.334

de hüsnü zann beslenmelidir. Buna Allah hakkında iyi niyet sahibi olmak da denebilir. O halde mümin gönülden Allah'a itaat etmeli ve O'nun bağışlayıcı olduğuna dair ümidini her zaman korumalıdır." Bu husus, Kur'an-ı Kerimde şöyle açıklanmıştır: "İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar, Allah'ın rahmetini umabilirler. Allah gâfur ve rahîmdir."⁸⁸

F- Ümit Hayata Tutunmaya ve Güçlü Olmaya Katkı Sağlar

Kur'an,ın çeşitli ayetlerinde, ümitsizliğin küfrün kapısını araladığına işaret edilmektedir. Hz. İbrahim ile Hz. Yakup da, ümitsizliğe düşmemek için Allah'ın rahmetine sığınmışlardır. Çünkü ümitsizlik her yönüyle başarıya ulaşmanın önünde bir engeldir. İnanç ve ibadet açısından da küfürle eş değerdedir. Fert ve toplumu bunalıma düşürerek, hayata tutunmalarını zayıflatmaktadır.⁸⁹

Nitekim ye's hali, Hz. İbrahim'in adına atıfta bulunularak haktan sapıtanların bir sıfatı olarak zikredilmiştir: "(İbrahim) dedi ki: Rabbimin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümidini keser?"⁹⁰ Şu ayette de ümitsizlik inkâr edenlerin bir özelliği olarak ifade edilmiştir: "Ey oğullarım! Gidin de Yusuf'u ve kardeşini iyice araştırın. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez."⁹¹ Tarihin her döneminde toplumlarda psikolojik ve sosyolojik sıkıntılar yaşanmıştır. Bunları aşmanın bir yolu da, azim, gayret ve kararlı iradedir. Kur'an'ın da işaret ettiği üzere, insan zayıf yaratılmıştır. En ufak bir sıkıntı anında ümitsizliğe düşmektedir: "İnsan hayır işlemekten usanmaz. Fakat kendisine bir kötülük dokunursa hemen ümitsizliğe düşer, üzüntüye boğulur."⁹² "Allah'ın ayetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edenler işte onlar benim rahmetimden ümitlerini kesmişlerdir ve onlar için acıklı bir azap vardır."⁹³

"Milli Mücadele" yıllarında ye's hali, Anadolu ve Balkanları kara bulut gibi kaplamıştır. Halk yorgun düşmüştü. Ekonomik kaynaklar azalmış, borçlar artmıştır. Savunma hatları, geriye çekilmiştir. Fırsattan yararlanan devletler

⁸⁸ Bakara; 2/218.

⁸⁹ İmam Mahmut bin Ömer ez- Zemahşerî; *El-Keşşaf (An Hakâik-i Gavamid-i't-Tenzîl ve Uyuni'l Ekâvil Fi Vücuh-i't-Tevîl, Matbaatü'l İstikamet, Kahire,1953, c.ii, s.389.*

⁹⁰ Hicr, 15/56.

⁹¹ Yusuf; 12/87.

⁹² Fussilet; 41/49.

⁹³ Ankebut; 29/23.

yeni ittifaklar ve haritalar üzerinde çalışıyorlardı. Asya, Avrupa ve Afrika'da 600 yıl boyunca on milyon kilometre karelik bir coğrafyayı yöneten Osmanlı Devleti, "Hasta Adam" ilan edilmiştir. Oysaki Osmanlı bu büyük coğrafyayı, İstanbul'u başkent seçerek başarıyla yönetmiştir.

M. Akif, halka moral ve ümit vermek amacıyla Kastamonu'da "Ye'se Düşenler Müslüman Değildir" konulu bir konuşmasında şunları söylemiştir: "Dünyada dayanılacak, güvenilecek bir şey varsa o da Allah'ın yardımı ve merhametidir. O'nun kapısından yüz çevirenler büyük bir sapıklığa düşmüşlerdir. Kesinlikle bilinmelidir ki ye'se kapılmadan çalışan bir Müslüman için aşılmayacak bir engel, varılmayacak bir hedef yoktur. Azme, tevekküle sarılmak suretiyle her maksadın elde edilmesi mukadderdir. O halde ye'sin ne anlamı vardır. Allah'ın çalışanlara vadettiği yardımı nasıl hafife alabiliriz? Bir zamanlar dünyaya hâkim iken bundan sonra ebediyen mahkûmiyet altında mı yaşayacağız? Zillet içinde, sefalet içinde, hakaret altında sürünmek de yaşamak mıdır? Allah'ın yardım kapıları kapanmamıştır. İslam izzet ve azamet dinidir. Zilleti asla kabul etmez. "İ'lâi Kelimetullah" için dünyanın şarkına, garbına, şimaline, cenubuna koşan, önüne dikilmek isteyen her türlü manileri, zulümleri yıkıp geçen ecdadımızdan olsun sıkılmaz mısınız? O kahraman Müslümanlar size dünyalar kadar vâsi bir memleket, dünyaları titreten bir saltanatla tarihler dolusu mefâhir bıraktılar."⁹⁴

Unutmayalım ki iman, hayatı kuşatan bir disiplindir. Bu disiplinin ibadet, ahlak, çalışma, azim ve gayret gibi hayata yansıtılması gereken kuralları vardır. Ne yazık ki çağımızda bu eksiklik, İslam dünyasının ortak bir problemi olarak karşımızda durmaktadır. Laf, şöhret, lüks hayat, dedikodu, gösteriş kiskançlık, eğitimsizlik ve sorumsuzluk yaygın hale gelmiştir. Bunlardan kaynaklanan zararlar kişisel olmaktan çıkmış toplumun problemi haline gelmiştir. Şüphesiz ki bu tablo, İslam'ın özünde olan bir eksiklik olarak algılanmamalıdır. Çünkü inananlar ve ümitlerini koruyarak yararlı işler yapanlar ödülleriyle müjdelenmişlerdir.⁹⁵

İtalya fikir ve devlet adamı Francesco Nitti (1868-1953), iman ve bilgi gücünün siyasi ve sosyal güçten daha üstün olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Allah'a iman etmenin gücü; her türlü felsefi doktrinden ve siyasi düşünceden daha üstün ve kapsamlıdır. Dinin bu disiplin kudreti ve verdiği iç huzur ibadette gizlidir. İbadet kişiyi, Allah'a yaklaştırarak ondaki manevi kuvveti ve mukaddes duyguyu (sens du sacre) inkişaf ettirir. Fert bu kuvvet ve duygu

⁹⁴ İsmail Hakkı Şengüler; a.g.e. s. 342-353.

⁹⁵ Bakara, 2/23.

sayesinde hayatın, bin bir güçlüğüne karşı kendinde kolayca mukavemet imkânı bulur. Modern ve kalkınmış ülkelerde bile maneviyat kuvvetinden mahrum olanlar, karamsarlığa ve bunalıma düşmektedirler. Bu toplumlarda intihar olayları da artmaktadır. Bir toplum için felaketlerin en büyüğü, Allah şuurunu kaybetmektir. Bu şuur kaybeden bir millet istikametini kaybeder ve nereye gideceğini bilemeyen bir şaşkına döner.⁹⁶

Korku ve ümidin bir arada tutulması insanı motive etmekte ve hayatını dengelemektedir. Çünkü insan, güzel bir biçimde yaratılmakla beraber tamamen hatalardan korunmuş değildir. Onun zaaflarını oluşturan hırs ve şehvet gibi duyguları vardır. Bu eğilim, onun günah işlemesine zemin hazırlamaktadır. Kur'an onu korumak için ısrarla tövbe etmeye davet etmiştir: ⁹⁷ Allah'tan mağfiret dilemeleri,⁹⁸ bir daha geri dönmeyecek şekilde samimiyetle tövbe etmeleri istenmiştir.⁹⁹ Hz. Peygamber (s.a.s.) de günde 100 defa Allah'a istiğfar ettiğini belirtmişlerdir. Korku ve ümitle birlikte kalplerde ya huzur veya tedirginlik meydana gelecektir. Olay, sevilen bir konu ise, ruhlara sevinç ve huzur verir. Şayet, Allah'ın rızasına aykırı davranmaya yol açıyorsa üzüntü ve endişeye sebep olur. İnsanlardaki korku ve ümidin derecesi, Allah'ın birliğine ve kudretine olan iman ile orantılıdır. Bu nedenle Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: " Hikmetin başı Allah korkusudur."¹⁰⁰

Allah'ın rahmetinden ümitli olmak, hayatın geleceğini kolaylaştırır. Zorlukların aşılmasına yardımcı olur. Zira karamsarlığa kapılmadığı müddetçe, başarısızlıkta bile bir zafer arzusu ve umudu vardır. Çünkü en korkulu anlarda bile ümit, bir kurtuluşun müjdesidir.¹⁰¹ "Umudunu kaybedenin, artık kaybedecek başka bir şeyi kalmamıştır,"¹⁰² gerçeğinden hareketle ümitsizliğe düşmek, iflas ile eş değerdedir. Ümidin bittiği yerde, ye's hali başlamaktadır. Bu da fert ve toplum için en büyük felakettir. Çalışmamızı yine bu derin acıyı yaşayan ve ye'si; vücudu hareketsiz hale getiren bir zehir gibi değerlendiren M. Akif 'in şu sözleriyle tamamlayalım:

"Görüyorum ki kardeşlerimizin bir kısmı cephelerde düşmanlara karşı, kutsal değerleri müdafaa için canlarını veriyor. Kanlarını döküyor. Şehit oluyor.

⁹⁶ Ali Fuad Başgil; *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınevi, İstanbul. 1996 s. 113.

⁹⁷ Nûr; 24/31.

⁹⁸ Hûd; 11/3.

⁹⁹ Tahrîm; 66/8.

¹⁰⁰ *Keşfu'ul Hafa*; 1/507; Ateş Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. xv, 1997, s 169.

¹⁰¹ Bilal Eren, *Güzel Sözler Antolojisi*; Cihan Yayınları, İstanbul, c.ii.1985, s.313.

¹⁰² Bilal Eren; a.g.e. c.2, s.314.

Hâlbuki o cephelerin arkasında bulunanlardan bir kısmı da ellerini, kollarını bağlamış, her türlü muvaffakiyetten ümidini kesmiş, hissiz ve hareketsiz en acıklı akıbeti bekliyor. Zaten ye's bundan başka bir netice vermez ki! Dikkat ediniz, ruha ye's denilen o mel'un hastalık çöktü mü artık vücuda hareket, sa'y, ve mücadele imkânı kalmaz. Önemli olan o zehirin maneviyatı ve yürekteki imanı sarsmasına meydan vermemektir."¹⁰³

“Birleşmesi kabil mi ya tevhid ile ye'sin?

Haşa bunun imkânı yok, elbette bilirsin.

Öyleyse neden boynunu bükmüş, duruyorsun?

Hiç merhametin yok mudur evladına olsun?

¹⁰³ Şengüler; İsmail Hakkı, *Mehmed Akif Külliyyatı*, Hikmet Neşriyat, İstanbul,1992, c ix, s. 345.

Sonuç

Havf ve recâ kavramları içerik itibariyle Allah korkusu ve ümit başta olmak üzere hayatın birçok yönüne dair geniş anlamlar kapsamaktadırlar. Ye's ise; ruhlarda bir çöküntü ve bunalım oluşturan karamsarlık anlamına gelmektedir. İtikadi yönden de; iman ve tövbenin kabulünü tartışmalı hale getiren bir süreci ifade etmektedir. Görüldüğü üzere konu ağırlıklı olarak insanın ruh yapısı, düşünce âlemi, vicdan muhasebesi ve iç eğitimi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Her toplum, huzur ve emniyetini sağlamak üzere maddi ve manevi önlemler almaktadır. Bazı yönetimlerde maddi önlemlere öncelik verilirken bir kısmında da inanç temeline dayalı dini ve manevi değerler ön planda tutulmuştur. Bizim tartıştığımız alan daha çok inanca dayalı görev ve sorumluluğun gönüllerden çevreye yansıtılmasıyla ilgilidir. Buna göre; salt Allah korkusu ile O'na olan ümidin toplum hayatına tanıtılması ve vicdanlara yerleştirilmesiyle bir "iç denetim veya oto-kontrol sistemi" oluşturulması hedeflenmiştir. İnsanlara huzur ve yüksek moral bahşeden ve aralarındaki bağları güçlendiren bu duygular; toplumda daha güçlü, sorumlu, kalıcı ve iç muhasebeye dayalı caydırıcı bir disiplin meydana getirmektedir.

Tarih boyunca insanoğlu olağanüstü veya sıkıntılı bir durumla karşılaştığında sığınacak bir güç ve kuvvet aramıştır. Bu, insanın yaratılışındaki acizliğin de bir göstergesidir. Nitekim Kur'an; insanın başına bir korku ve sıkıntı geldiğinde, Rabbine yalvarıp dua ettiğini, fakat sıkıntısı kaldırılınca, sanki daha önce hiç dua etmemiş gibi geçip gittiğini haber vermektedir. Bu psikolojik tespit, insanın ruh halini ve zaafiyetini ortaya koymaktadır. Çünkü korku, sıkıntı ve felaket anlarında Allah diye feryat edenler, bolluğa kavuştuklarında, bu hallerini hemen unutmaktadır. Hatta inkârın zirvesinde bulunanlar bile, felaketle karşılaştıklarında, taş, toprağa ve ağaca değil yine kudret sahibi olan Allah'a sığınmışlardır. Hayatın geleceğini etkileyen bu kuvvetin; kalıcı ve dengeli olması için korku, ümit ve rahmetin insanın yaşantısıyla bütünleşmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Mümin, ibadetlerinin çokluğunu ileri sürerek aşırı iyimserliğe ve gurura kapılmamalıdır. Çünkü insan her zaman, diğer canlılardan farklı olarak Allah'ın rahmetine çok daha muhtaçtır. Kaldı ki onun amel ve iyilikleri ne kadar çok olursa olsun Allah'ın, verdiği bir nefes sağlığının karşılığı bile olamaz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) de, Allah'ın rahmeti olmadan hiç kimsenin, yalnız ameliyle kurtulamayacağını ve herkesin sahip olduğu nimetlerden mutlaka hesaba çekileceğini açıklamıştır.

Ümidin insana sağladığı manevi güç, iç huzur ve sükûnet büyük bir imkân ve manevi zenginlik olarak değerlendirilmelidir. Bu duygularla zorlukları aşmak ve hayata daha kolayca tutunmak mümkündür. Bugün modern ve kalkınmış ülkelerde de; kendi halkını karamsarlığa, bunalıma ve her türlü uyuşturucu maddelerine karşı korumak amacıyla eğitim, spor ve ceza müeyyideleri üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Bütün bu çalışmalara rağmen tarih ve sosyolojik deneyimler incelendiğinde; toplum için felaketlerin en büyüğünün, Allah şuurunu kaybetmekle başladığı anlaşılmıştır.

Ye's; sadece ölüm anında değil, normal hayatta da halkın üzerine zehirli bir duman gibi çökmektedir. Toplumun azim, irade, gayret, moral ve heyecanını yok etmektedir. Ellerini, kollarını bağlayarak her türlü başarıdan ümidini kesmektedir. Hiçbir amaç ve hedef olmaksızın hareketsiz bırakmaktadır. Bu nedenle ye'se razı olmak peşinen zilleti kabul etmek demektir. Önemli olan ye's denilen lanetli hastalığın, ruhları etkisi altına almamasıdır.

Anılan ayet ve hadislerden de anlaşıldığı üzere ye's halindeki iman ve tövbe geçerli değildir. Ye's anında çıkış arayanın ruh ve bedeni üzerinde bütün zorluklar ve çaresizlikler bir araya gelmiştir. Artık hayatın son durağına ulaşmış ve yaşamaya dair bir umut ve ışık görünmemektedir. Böylece iman ve tövbenin kabulüne, uygulanmasına dair zaman ve şartlar mevcut olmadığından bu talebin makbul olacağı beklentisi içinde olmak da doğru değildir.

KAYNAKLAR

- Atay**, Hüseyin, *Kur'ana Göre Araştırmalar*, V, Semih Ofset, Ankara.1995.
- Ateş**, Süleyman, *Yüce Kur'anın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat. İstanbul.,
- Ateş**, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, KUBA, İstanbul., 1997.
- Aytaç**, Gürsel, *Goethe Der ki*, (Tercüme: Gürsel Aytaç), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.
- Başgil**, Ali Fuad; *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınevi, İstanbul. 1996.
- Buhârî**, Muhammed bin İsmail, *Sahih-i Buhârî*, (Çeviren: Mehmed Sofuoğlu), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1987.
- Cürcani**, Ali b. Muhammed Seyyid Şerif; *Kitabü't-Ta'rifat*, Darü'Reşad, Kahire.
- Nedvi**, el-Haseni, Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti, Çağ Yayınları, İstanbul., 1978.
- Eren**, Bilal, *Güzel Sözler Antolojisi*; Cihan Yayınları, İstanbul 1985.
- Ersoy**, Mehmed Âkif; Safahat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ank. 1990.
- eş-Şeyh Mansur**, Ali Nasıf; et-Tac el-Câmiu'l Usul Fî Ehadisi' r- Rasul, Dârü'l Fikr.
- İbn Kayyım**, El-Hafız el-Cevziyye; El-Cevabü'l Kafi Limen Seele Anî'd- Devâi's-Şafii, Darü ez- Zeytûn, Beyrut, 1986.
- İbn-i Kesir**, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*; (Tercüme; B Karlığa, B. Çetiner), Çağrı
- İbn-i Manzur**, Cemaleddin Muhammed b. Mükrem Afriki el- Masri; *Lisanü'l-Arab*, Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1955.
- Kandehlevi**, M. Yusuf, *Hadislerle Müslümanlık*, (Tercüme: komisyon) Kalem Yayınevi, İstanbul., 1980.
- Kara**, Mustafa, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Havf" Maddesi, Ank., 1997.
- Karaman**, Fikret, İslâm İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar, Bulgarsitan Başmüftülüğü Yayınları, Ankara., 2013.
- Komisyon**, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Hazırlayan; Komisyon), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- Komisyon**, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
- Komisyon**, Kur'an-ı Kerim ve Açıklmalı Meali, İSAM; Ankara, 1993
- Matüridi**, Ebu Mansur el- Matüridi; *Te'vilât'ül Kur'andan Tercümeler*, (Tercüme: Bekir Topaloğlu), Acar Matbaacılık, İstanbul, 2003.
- Kuşeyri**, İmam Ebu'l Kasım Eş-Şeyh Abdü'l Kerim, *Risale-i Kuşeyriye*, (Çev: Ali Arslan), Özdemir Basımevi, İstanbul., 1978.

- Mevlana**, Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevi*, (Tercüme, Tâhir'ul Mevlevî), Şamil Yayınevi, İstanbul
- Müslim**, Ebi'Hasan Müslim bin Huccac el-Kuşayrî en- Nisaburi, *Saihih-i Müslim*; Darü İhyaü Kütübü'l Arabiyye, Beyrut, 1955.
- Nurbaki**, Haluk; Kur'an-ı Kerimden Ayetler ve İlmi Gerçekler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986.
- Razi**, Fahreddin, *et-Tefsirü'l Kebir*, Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Mekke, 1990.
- Sarı**, Mevlut, *El- Mevarid*, Arapça-Türkçe Lügat, Bahar Yayınları, İst.1982.
- Topaloğlu**, Bekir, ÇELEBİ İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, Ye's maddesi, İSAM Yayınları, İstanbul., 2010.
- Tirmizi**, Sünen, (Tercüme, Osman Zeki Mollaahmetoğlu), Yunus Emre Yayınevi, İst.
- Heyet**, Osmanlıca-Türkçe Büyük Lügat, (Hazırlayan, Heyet), Turdav, İstanbul., 1981.
- Şengüler**; İsmail Hakkı, *Mehmed Akif Külliyyatı*, Hikmet Neşriyat, İstanbul. 1992.
- Yazır**, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul
- Vakkasoğlu**, Vehbi, *İslam Şairi Mehmed Akif*, Cihan Yayınları, İst., 1981.
- Rüdani**, İmam M. B. Muhammed. Süleyman, *Cem'ul Fevaid Büyük Hadis Külliyyatı*, c. 5; (Tercüme: Naim Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Zemahşerî**, İmam Mahmut bin Ömer, El-Keşşaf (An Hakâik-i Gavamid-i't-Tenzîl ve Uyuni'l Ekâvil Fi Vücuha-i't-Te'vîl), Matbaatü'l İstikame, Kahire, 1953.